

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային աղապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ԾԵՍԻ ՍԵՂՄ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՄԻ ԲՈՒՍԱՆՎԱՆ ՄԵՋ

Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան*

Համեմատվում են. հայ. *քոշմորուկ*, անգլ. *goat's-beard*, գերմ. *Bocksbart*, լատ. *Tragopogon*, ռուս. *козлобородник* սրբազան բույսի անունները: Բոլոր տերմինները լեզվաբանական կալկաներ են և նշանակում են մորուքավոր այծ: Նոր տարվա, Բարեկենդանի և հարսանիքի ծեսերում տեղի է ունենում թատերականացված տեսարան, ծպտված այծ/քոշ/քոշմորուկ մասնակցությամբ: Մեզ հայտնի չէ հայ պողաբերության աստծո անունը, սակայն նա պետք է լիներ ևս մորուքավոր և նրա այլակերպումներն էին բույս *քոշմորուկ* և *մորուքավոր այծ*:

Բանալի բառեր. բույս, քոշմորուկ, goat's-beard, ծես, պար, կոշիկ, այծ, Վահագն:

Մի շարք բուսանուններ սեղմված ձևով պահպանում են շատ հետաքրքիր և կարևոր տեղեկություններ ծեսերի և հավատալիքների մասին: Այդ տեսակետից հայկական, գերմանա-ռոմանական և սլավոնական լեզուները պարունակում են հարուստ տվյալներ: Հոդվածում մենք քննարկում ենք կենդանաբանական խորհրդանիշով *քոշմորուկ* բուսանունը: Այն է՝ ռուս. *козлобородник*.

Հայերենում *քոշմորուկ* բառը ունի երկու արմատ՝ *քոշ(քոշ)–արու այծ* և *մորուք*¹:

անգլերենում՝ *goat's* – *այծի* և *beard* – *մորուք*,

գերմաներենում՝ *Bocks* – *այծ* և *bart* – *մորուք*,

լատիներենում՝ *tragos* – *այծի ձագ* և *pogon* – *մորուք*,

ռուսերենում՝ *козел* – *այծ* և *борода* – *մորուք*:

Բոլոր օրինակները լեզվական բառապատճեններ են:

* Էմմա Պետրոսյանը ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայ ազգագրության բաժնի առաջատար գիտաշխատող է, պատմական գիտությունների դոկտոր: Զարուհի Սուջյանը Հայաստանի ճարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարանի լեզուների ամբիոնի անգլերեն լեզվի դասախոս է:

1 *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 604–605, տես՝ *քոշ*: Հեղինակը բերում է *քոշանման* «այծանման», *քոշամորուք* «այծի մորուք» կոչուած բոյսը, *tragopogon*, գրված է նաև զանազան ձևերով:

Բերված բուսանունների սեմանտիկ տառապատկերը միանման է: Ըստ արտաքին տեսքի ծաղիկը անվանվում է *բօշմորուք/այծմորուք*: Երբ ծաղիկը ծաղկաթափ է լինում, նրա բաժակատերևիկները ծավում են կոկոն, նմանվելով սպիտակ բրդոտ մորուքի: Այս է պատճառը, որ ծաղկի արտաքին տեսքը նման է այծի-քոչի և սեղմ ձևով կապվում է նախկին բազմաթիվ անասնապահական ժողովուրդների ավանդույթներում այծի պաշտամունքի և թատերականացված սյուժեների հետ:

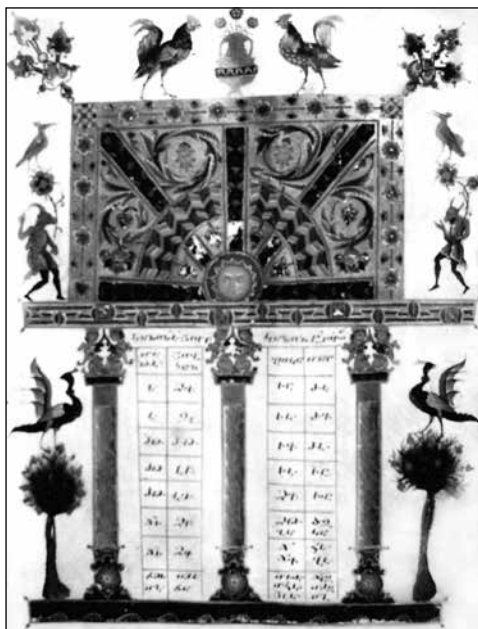
Մենք ունենք ապացույց *բօշմորուք-սինձ* բույսի պատկանելությունը առասպելական հերբարիումում: Սինձը, ինչպես և արևածաղիկը, շրջվում է արևի ճառագայթների ետևից և այդ էր պատճառը, որ արևորդիք պաշտում էին այս բույսը: Ազգագրագետ Կ. Գաբրիլյանը բերում է մի միջնադարյան երգի տեքստ. «Սինձն, իրիցուկն, ու եղդակն կու ըսպասեն Արևորդուն, նոցա երամն ուրիշ է կըշրջին զօրն հետ Արևուն»²: Կա նաև բույս *խնկասինձ*:

Այն, որ *Բօշմորուք* ծաղիկը պատկանում է առասպելական հերբարիումին, մեզ օգնեց հետևյալ մնջախաղային-պարային ծեսը: Քեասպում Բուն Բարեկենդանի երեկոյան խնջույքի ժամանակ կամ բակում հայտնվում էին երկու ծպտված երիտասարդ՝ հագած հին, հնամաշ հագուստ: Մեկը կնոջ հագուստով էր, մյուսը՝ տղամարդու: Երբեմն մասնակցում էր միայն մի երիտասարդ: Երեսները մրոտում և դառնում էին անճանաչելի: Հետագայում մորուքի փոխարեն սկսեցին հագնել դիմակ: Նրանց *կեշմուոր* կամ *կօշմար* էին անվանում: *Կօշմարի* վզից կախում էին դատարկ խխունջներից պատրաստած վզնոցներ, որոնք ամեն շարժումի հետ միմյանց դիպչելով գնգնգում էին: *Կեշմուորներին* շրջապատում էին թիթեղներով զինված մի քանի երիտասարդ, որոնք թափահարումներով կամ միմյանց խփելով մեծ աղմուկ էին բարձրացնում և երգելով շրջում փողոցներով, բացականչելով՝ «Հաստե տիկին»: Տղաները կանգնելով տան առջև երգում ու պարում էին: *Կեշմուորին* կամ *կօշմարին* հրում էին սենյակ: Նա պարելով կատարում էր ծիծաղաշարժ, տարօրինակ շարժումներ: Տեսարանը ավարտվում էր պահանջելով նվերներ: Տան տերերը ջերմ ընդունում էին և տալիս էին նուռ, պոպոք, նուշ կամ դրամ³: Այս թատերականացված տեսարանում *կոշմարը* երիտասարդը պետք է լիներ հագած այծի մորթով:

Մորուքավոր այծի կերպարը հաճախ խաղացվում էր Ս. Ծնունդին, Բարեկենդանին և հարսանիքին: Երբ պարերը և ուրախությունը հասնում էին թեժ պահին, սենյակ մտնում էին մի խումբ երիտասարդներ, քաշելով իրենց հետ ծպտվածին, ով զգեստավորված էր որպես այծ: «Զուռնի ձայնը

2 Գաբրիլյան Կ., Հայ բուսաշխարհի, Երուսաղեմ, 1968, տես՝ սինձ:

3 Չոլսթան Հ., Քեասպ, հ. 2, Հալեպ, 1998, էջ 197:

Պարող դերակատարներ այծի և ցուլի դիմակներով: Նկարիչ՝ Թորոս Ռոսլին. Ավետարան 1262թ., էջ 8ա, Կիլիկիա, № 539 (պահպանվում է Ուղտեռ Արտ Գալլերի, Բալտիմոր, ԱՄՆ)

կտրեք, էծն է էկել» — բացականչում էին ներկաները: Այծը պարում էր, չոքեչոք քայլում, մկկում, հարու էր տալիս պատավներին, թափահարում էր մահակով: Հաճախ այծը զինված էր նետ ու աղաղով: Վերջում գետին էր ընկնում կարծես թե մահացել է: Այծի տերը և նրա շքախումբը ողբում էին, խնդրելով նվերներ: Երբ նվերների քանակը շատանում էր, տերը պայմանական նշանով այծին առաջարկում էր հարություն առնել: Պարելով՝ այծը, տերը և նրանց շքախումբը հեռանում էին⁴:

Նկարագրենք, թե ինչպես էին ծպտվում այծ/քոշ ներկայացնող դերակատարները: Դաշտային աշխատանքների ընթացքում մենք գրանցել ենք մի քանի տարբերակ: Կատարողը հագնում էր քոլոզ կամ նախրապանի բրդոտ փափախը: Ալաշկերտում վզի երկու կողմից կապում էին մանգաղ, որոնց սուր ծայրերը դառնում էին եղջյուրներ: Կար տարբերակ, երբ եղջյուրները պատրաստում էին քեչայից կամ ոլորված բրդից: Քոլոզը իջեցնում էին մինչև աչքերը: Երեսին քսում էին մուր կամ ալյուր, այծի փոստից կտրում էին մի կտոր՝նորուքի համար, որը կապում էին կզակին:

Մարմնի երկու կողմից գցում էին այծի փոստեր, մազի կողմով դեպի դուրս, ամրացնելով ուսերից: Գոտին պատրաստած էր կեմից՝ ոլոր-

4 *Петросян Э.*, Сюжеты и образы народного драматического творчества армян. – В кн.: Фольклорный театр народов СССР. М., 1985, с. 176.

ված ճիլ խոտից: Որոշ շրջաններում գոտուց ամրացված էր մանգաղ: Երբ քոշմարը պարում էր, նա թափահարում էր մանգաղով: Փոստի մագերից ու գոտուց կապում էին բոժոժներ և գունավոր թելեր: Պարելիս, բոժոժները զնգզնգում էին⁵:

Որոշ շրջաններում այժի պես զգեստավորված երիտասարդը անկատելի մտնում էր պարողների շարքը դառնալով պարի պոչ: Նա պարում էր, բարձր բարձրացնելով ոտքերը, ծիծաղեցնում էր բոլորին, քանդում պարողների շարքը: Ծիսական պարերին Այծը չէր մասնակցում. իրավունք չունեի խախտել ծեսի նպատակադրումը:

Հր. Աճառյանը *քոշիկ* բառի տակ դնում է հետևյալ բացատրությունը: «Մեծ Պահոց առաջին օրը կեսօրին տեղի ունեցած կատակախաղին գլխավոր դերակատար խեղկատակը, ասիկա կՋըլայ տղայ մը, զլուխը կապկպած, երեսը այլուր քսած, մեջքէն թուր, թևէն աղեղ և առջևէն ու ետևէն մորթեր կախած, այս ձևով տունէ տուն կը պտտին ու կը խաղան»⁶:

Մեր գրանցած տարբեր շրջաններից դաշտային նյութերը ապացուցում են, որ զգեստավորված այժի-քոշի կերպարանքով հերոսը պարտադիր պետք է «մեռներ և հարություն առներ»: Այդպիսի զուգահեռ կարող ենք նշել հնագույն հեթանոսական մեռնող և հարություն առնող Աստծո հետ՝ որպես վերապրուկ: Հունական առասպելներում այծերը, սատիրները Դիոնիսոսի ուղեկիցներն էին: Բալկանյան առասպելներում ամպրոպի աստծո՝ Պերկունասի փոխադրամիջոցը այժ էր, սլավոնականում՝ աստված Պերունը պատկերվում է նստած այժի վրա, հին հնդկական առասպելներում այծերը լծված էին Պուշանի մարտակառքին:

Հունական առասպելներում այծնորոքով էին Պանը, Սատիրը, Դիոնիսոսը, արխայիկ Ապոլլոնը և բացառված չէ, որ ծաղիկ *tragopogon* «*քոշմարուկ*» ուներ սրբազան հատկանիշներ, ինչպես խաղողի վազը և բաղեղը: Սլավոնական *košara* նշանակում է *անասնանոց*, *փարսիս*, *գոմ*, որը առաջացել է *košob* բառից, իսկ հին սլավոնականում «*kosara, *kosatb»՝ բարբառային տարբերակներ էին: Որոշ լեզվաբաններ ենթադրում են, որ այս բառը ուներ լայն տարածում⁷: Սակայն Հր. Աճառյանը բերում է Հ. Հյուբշմանի ստուգաբանությունը, նշելով հայ. «*քոշ*», ասոր. *kewša*, արաբ. *kabš*, եբր. *keseb*՝ բոլորը նշանակում են այժ, ոչխար, գառ: *Բոշ*՝ նաև հատուկ ձևի (սմբակաձև) կոշիկ է:

5 Նույն տեղում,

6 *Աճառյան Հ.*, Հայերէն գաւառական բարբառն. – ԷԱԺ, հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 1121: *Մալխասեանց Ս.*, Հայերէն բացատրական բարբառն, հ. IV, Երևան, 1945, էջ 584, տես՝ քոշիկ:

7 *Клепикова Г.*, Славянская пастушеская терминология. М., 1974, с. 189. Հեղինակը հղում է մի շարք լեզվաբանների կարծիքներ:

Հնչյունների *p/ly* հնչյունափոխությունը տալիս է «*ly*», և *կոշիկ* համապատասխանում է ոտնամանին, ինչպես ոռու. կենդանու «*кобыто*» համապատասխանում է հին ոռուսական կոշիկին, որը անվանվում էր սմբակ՝ «*кобытыце*»⁸: Սրբուհի Լիսիցյանը բացատրում է քոշը վորպես հնագույն շրջանի քրմերի ծիսական կոշիկ: Այն կրում էին սրբազան պարերի՝ Տոնք Սպանդարամետական ժամանակ⁹:

Ս. Լիսիցյանը վերլուծելով Քոչարի պարը բնութագրում է որպես այծերին նմանողական պար և հնարավոր է Քոչարին անվանել Քոշեի: Քոչարու պարաքայլերը կազմած են հարձակողական շարժումներից և թռիչքներից¹⁰:

Քոշմորուք բառում *երկրորդ* արմատը *մորուք / մորուս, մորուկ (o > u)* ծագում է հ.-լ. ‘*zmakru*’, ոռու. «*борода*», անգլ. *beard*, գերմ. *Barb*, լատ. *pogon, barba*, հուն. *Πογων*: Հիշեցնենք ծաղկի արտաքին տեսքը: Այն նման է չբացված խատուտիկին, որից ցցված է բողոտ, մազոտ փնջիկ, որը նման է այծի/քոշի մորուքին:

Կրոնի պատմությունում կենդանի-աստվածակիրները դիտվում են որպես նրանց փոխարինողները: Բազմաթիվ հնդեվրոպական ժողովրդների մեջ այծը մարմնավորում է հացի կամ հատիկի ոգի և մահանում է, երբ կապում էին վերջին խորձը, որի հասկերից հյուսում էին «մորուք» (*борода*)¹¹: Մեզ հայտնի չէ հայ պտղաբերության Աստծո անունը, սակայն նա պետք է լիներ ևս մորուքավոր և նրա այլակերպումն էր բույս քոշմորուկ (սինձ), մորուքավոր այծը: Սակայն հիշեցնենք Խորենացու Վահագնի ծնունդը. «Նա հուր հեր ուներ, [ապա թէ] բոց ուներ մորուս և աչկունք էին արեգակունք»¹²: Ղ. Ալիշանը հիշատակում է. «Եվ շատ որոշակի է ասում մեր հին վարդապետներից մեկը արարչության բացատրության մեջ. Ունանք զԱրեգակն պաշտեցին և Վահագն կոչեցին»¹³:

Ամփոփենք՝ նույն իմաստաբանական շարքում են արև, մորուք, քոշմորուկ (սինձ), սմբակաձև կոշիկ, պար Քոչարի, այծ, ծաղրածու կոշմար,

8 Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, էջ 604–605, տես՝ քոշ: См. Трубачев О. Н., Из славяно-иранских лексических отношений. – Этимология. 1965. М., 1967, с. 40.

9 «Իբրև տօն հասաներ Սպանդարամետական պաշտամանն տազնապէին գնոսա պսակեալս թաւ ոստովք Սպանդարամետին կաքաւել»: Տես *Ալիշան Ղ.*, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, էջ 158:

10 *Лисицян С.*, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. 1. Ереван, 1958, с. 402–404.

11 *Фрезер Дж.*, Золотая ветвь. М., 1980, с. 502.

12 *Խորենացի Ա.*, լա.

13 *Ալիշան Ղ.*, նշվ. աշխ., էջ 51:

արևորդիք. այս բոլոր հասկացությունները, որպես վերականգնում, կապում ենք Վահագնին նվիրված ծիսակատարության հետ:

Վերլուծելով *քոշմորուք* ծաղիկի անվանումները հայերենում, անգլերենում, գերմաներենում, լատիներենում, ռուսերենում եզրակացնում ենք, որ բոլոր տերմինները «կալկաներ» (լեզվական բառապատճեններ) են և տարբերակները առաջացել են հնդեվրոպական լեզուների ընդհանրության շրջանում, որպես բարբառային տարբերակներ: Այս սրբազան բոյսը կապ ուներ տարբեր ծեսերի հետ և որպես ծալոված էակ մասնակցել է թատերականացված ներկայացումներում:

ОТРАЖЕНИЕ В «СВЕРНУТОЙ ФОРМЕ» ТЕАТРАЛИЗОВАННОГО ОБРЯДА В НАЗВАНИИ ОДНОГО РАСТЕНИЯ

Эмма Петросян, Заруи Суджян

Резюме

В арм. *քոշմորուք*, англ. *goat's-beard*, нем. *Bocksbart*, лат. *Tragopogon*, русск. *козлобородник* являются названием растения и лингвистическими кальками и означают дословно «бородатый козел». На Св. Рождество, Масленицу, свадьбу имело место обрядовое театрализованное действие с ряженьем в бородатого козла, которого называли кошморук/кошмар. По ходу представления он плясал, «умирал и воскресал». Полагаем, что ряженный передавал образ бывшего армянского солнечного, бородатого божества-драконоборца Вахагна, а его трансформациями были козел и растение козлобородник.

Ключевые слова: растение, козлобородник, *goat's-beard*, обряд, танец, обувь, козел, Вахагн.

REFLECTION IN THE “CURTAIL FORM” OF THE RITUAL IN THE NAME OF ONE PLANT

Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan

Summary

The paper compares the names of the sacred plant in arm. *քոշմորուք*, engl. *goat's-beard*, germ. *Bocksbart*, lat. *Tragopogon*, rus. *Козлобородник*. All the terms are linguistic inscriptions and mean “a bearded goat.” A ceremonial dramatized ritual, with a mummer dressed as a bearded goat called *koshmoruk/koshmar*, took place at Christmas, Shrovetide, and weddings. Mummer danced, fell, and rose during the performance symbolizing “death and resurrection.” We suppose, the mummer symbolized the image of the Armenian sunny, bearded god Vahagn and its transformations into a goat and the plant *goat's-beard*.

Keywords: plant, kochmur, *goat's-beard*, ritual, dance, shoes, goat, Vahagn.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458